

4. ТЪРГОВЦИТЕ Rūs/Rhōs (СРЕДАТА НА VIII - 40-те ГОДИНИ НА XI ВЕК). ПРЕОРИЕНТИРАНЕТО ИМ ОТ ЕВРАЗИЯ КЪМ КОНСТАНТИНОПОЛ И ПРИНОСЪТ ИМ В РУСКО-ВИЗАНТИЙСКАТА ТЪРГОВИЯ . ЛИЛИЯНА СИМЕОНОВА

Лиляна Симеонова,

професор, доктор на историческите науки

в Института по балканистика & Център по тракология, БАН.

ТЪРГОВЦИТЕ Rūs/Rhōs

(СРЕДАТА НА VIII - 40-те ГОДИНИ НА XI ВЕК).

ПРЕОРИЕНТИРАНЕТО ИМ

ОТ ЕВРАЗИЯ КЪМ КОНСТАНТИНОПОЛ И ПРИНОСЪТ ИМ

В РУСКО-ВИЗАНТИЙСКАТА ТЪРГОВИЯ

[Simeonova Liliyana VIA EVRASIA, 2012, 1pdf.pdf](#)

Търговците, които арабските извори наричат *rūs*, византийските – *rhōs*, а по-късните латински и руски извори – съответно *rus* или варяги, се появили на историческата сцена около средата на VIII в., кръстосвайки необятната шир на Евразия по суша и вода. По-долу ще опиша накратко дългия маршрут, по който варягите пренасяли стоките си с лодки по големите руски реки от Балтийско до Черно море – по големия воден път, известен с колоритното име „путь из варяг в греки“^[1]. Най-напред обаче ще се спра на ранните им пътувания из Евразия, тъй като те спомагат да се разбере и по-късната история на появата им във византийската столица – отначало за да я подложат на обсада, а след това, вече получили право на престой в нейното предградие „Св. Мамант“, за да влизат и търгуват в нея, възползвайки се и от редица привилегии.

Търговците *rūs* и техните ранни пътувания из Евразия

С названието *rūs* (или *rhōs*) арабските и гръцките извори от IX-X в. означават онези скандинавци, които били привлечени от възможностите за добиване на ценни стоки от днешните руски земи (предимно скъпи кожи, роби и восък) и продаването им на далечните пазари в Централна и Западна Азия, а по-късно – и в Константинопол, като успешно съчетавали войната, търговията и пиратството. По всяка вероятност те водели произхода си от Швеция, и то от онези нейни области, които граничели с днешните руски земи. За периода от около 750 докъм 900 г. крайната цел на техните далечни търговски начинания била да си осигурят достъп до източници на сребро или, както сполучливо се изразяват двама съвременни учени, това били „търсачите на сребро от Севера“^[2]. В общи линии споровете както за етническия произход на споменатите *rūs* или *rhōs*, така и за ролята им при образуването на средновековната руска държава, продължават вече над две столетия^[3].

През втората половина на VIII и почти целия IX в. търговията на споменатите *rūs* вървяла главно по маршрути, които свързвали Източна Швеция и Прибалтика с днешните руски земи и Каспийския регион, а и със Западна Азия. Ако се съди по византийските и сасанидските сребърни предмети от VI-VII в. и по ранновизантийските монети от същия период, открити по поречието на Кама и Вятка, може да се заключи, че тези неща са стигнали до Далечния Север още в края на Късната античност, и то не по пътя на дипломатическите подаръци или плащането на трибут, а чрез търговия.

И така, кои са били търговците, отнесли тези стоки толкова далече на север: дали това са били персийци и други източни търговци или напротив – жители на днешна Швеция, разселили се и по източните брегове на Балтийско море, и в земите на днешна Русия? На този въпрос историята не дава еднозначен отговор. Но според данни от археологическите проучвания първите разселвания на скандинавци и по-конкретно – заселването на шведи по източния бряг на Балтийско море, датират от VII в. Този процес продължил около два века^[4].

Що се отнася за маршрутите на тази търговия на големи разстояния, можем да предположим, че тя вероятно е вървяла по големите руски реки, независимо от наличието на множество естествени препятствия като речни прагове и бързеи, плитчини, блата, непроходими гори и пр. Един текст, писан няколко века по-късно, описва като център на руската земя т.нар. Оковски лес: „Днепър извира от Оковския лес и тече на юг, но и Двина извира от същия лес и тече на север и се влива във Варяжкото море; от същия лес извира и Волга и тече на изток“^[5]. Трудно е да се каже дали този лес е бил географският център, в който стоките са били прехвърляни от една река на друга. Не се знае и какви транспортни средства са били използвани за тази речна търговия – лодки-еднодръвки, салове или лодки, направени от върбови клони и кожа, а може би и шейни и ски през зимата, когато реките замръзвали. Не разполагаме със сведения и за това как търговците, превозващи хора и стоки по една или друга река, са успявали да си осигурят провизии и – в случай на нужда – подслон от селищата, разположени край реките.

Среброто е основното нещо, което търговците *rūs* изнасяли от халифата, а малко по-късно – и от Централна Азия. Под формата на монети или кюлчета среброто стигало до Северна Европа, откъдето се отправяло на запад – към владенията на Каролингите и дори към англосаксонските кралства в Британия, тъй като и франките, и англосаксонските им съседи се нуждаели от постоянен приток на ценен метал за сечене на монети. В тази евразийска търговия естествените посредници били именно търговците *rūs/rhōs*, тъй като единствените пътища, които свързвали Северна и Западна Европа с източниците на сребро в Западна или Централна Азия и които не били блокирани нито от арабите в Близкия изток, нито от византийците в Средиземно или Черно море, минавали по руските реки и стигали до Каспийско море. Както вече отбелязах, т.нар. *rūs* изнасяли

за Изтока екзотични кожи, франкски саби и роби, а в замяна на север и на запад течели сребърни дирхеми. От тях в Дорстад на Северно море бивали сечени нови сребърни монети – денариите на Карл Велики, които дори по номинал съответствали на монетите на Абасидския халифат. От същото вносно сребро англосаксонските кралства пък започнали да секат прословутото си сребърно пени, което било реплика на каролингския пфениг.

Най-ранните сведения за пътуванията на т.нар. *gūs* на изток намираме у арабския автор от IX в. ибн Хурдадбе, който вмъква някои данни за маршрутите им в разказа си за пътуванията из Източна Европа и Близкия изток на евреите-раданити[6]. За ибн Хурдадбе въпросните *gūs* били просто група търговци, които търгували с кожи от бобър и черна лисица, и със саби. Те отивали до „морето на ар-Рум“, т.е. морето на ромеите, където трябвало да плащат на „румския цар“ десятък [комеркион?] върху внасяните от тях стоки. Кораби не се споменават във връзка с това пътуване на *gūs* до Черно море, не се споменава и името на която и да е река, по която те биха могли да го достигнат[7]. Най-близкият черноморски митнически пункт, на който „румският цар“ би могъл да взема мито от техните търговци, бил Херсон на Кримския полуостров. До него обаче се стигало не само по море, но и по суша през един брод на Днепър[8]. С други думи, макар да няма сигурни данни за това, как и кога първите варяги са се появили на Черноморския бряг, твърде вероятно е техният първи излаз на морето да е бил именно при най-северното византийско владение – Херсон, като са пристигали там или на кораби, или по суша.

Самият ибн Хурдадбе не дава повече подробности за това пътуване на търговците *gūs*, а продължава с описанието на други маршрути, използвани от тях. Така например те плавали и по течението на Волга, оттам преминавали в Каспийско море и слизали на който негов бряг си поискат, но само след като са платили мито на хазарите. Понякога пренасяли стоките си с камили от Курган на югоизточния бряг на Каспийско море и накрая пристигали в Багдат. В столицата на Абасидския халифат т.нар. сакалиба, т.е. славяни-евнуси със статут на роби, им служели за преводачи, най-вероятно от някой славянски диалект на арабски. В Багдат търговците *gūs* понякога се представяли за християни, защото така се налагало да плащат само поголовния данък [9]. На ибн Хурдадбе може да се вярва: той бил добре информиран, тъй като служил като сахиб ал-барид, или началник на държавната поща и осведомяването, най-напред в провинция Джибал, а след това и в столицата Багдат. Данните, които оглавяваната от него служба събирала за чужденците, несъмнено са били достатъчно подробни, за да е наясно той, че езичниците *gūs* се опитват да заблудят властите относно религиозната си принадлежност, с цел да избегнат плащането на някои налози. Но, доколкото търговията на халифата с тях била печеливша, шефът на контраразузнаването, изглежда, не е придавал особено значение на дребните им хитрини и ги е оставял на мира.

Маршрутите на арабско-варяжката търговия от средата на VIII до края на IX в. са относително добре очертани, най-вече благодарение на картографирането на огромния брой находища от сребърни монети, сечени от различните халифи и открити по целия маршрут на варягите – от Долна Волга, та чак до днешна Североизточна Русия, Прибалтика и Швеция[10]. Нещо повече: нумизматичните данни сочат, че търговията на варягите със земите от Каспийския регион и Абасидския халифат достигнала кулминацията си през първата половина на IX в. След 870 г. обаче тя започнала бързо да запада, тъй като по това време и в самия халифат се появили първите признаци на упадък. Въпреки че Абасидите продължавали да секат същото количество дирхеми, както преди, тези сребърни монети вече не стигали далече на север – до Киевска Рус или Прибалтика. И макар че традиционните маршрути на търговците *gūs* продължавали да бъдат изпълнени с трудности и рискове, те започнали да носят все по-малко печалби.

При това положение росите се заоглеждали за алтернативни пазари за стоките си, а също и за други източници на сребърни монети. През 70-те години на IX в. предпочитаният от тях пазар станала Трансоксиана – областта между реките Сърдаря (гр. Oxus) и Амударя в Централна Азия. За това тяхно преориентиране към Централна Азия свидетелства значителното количество дирхеми, сечени след 870 г. в Трансоксиана, които се откриват на територията на днешна Русия[11]. В края на IX – началото на X в. вече виждаме варягите да търгуват в един огромен ареал, който се простирал от Средния Дунав на запад до Каспийско море на изток. Но тъй като варягите по правило съчетавали търговията с пиратството и войната, в описанията на търговските начинания на т.нар. *gūs* арабските автори често включват и коментари за уменията им да воюват.

В началото на X в. печенезите успели значително да отслабят Хазарския хаганат и от това не закъсняла да се възползва засилващата се Киевска Рус. Тя престанала да плаща ежегоден трибут на хазарите, като през първите три-четири десетилетия на X в. варягите продължавали да признават хазарската власт само в земите по долното течение на Дон и Волга[12]. Едновременно с това, варягите разширили обсега както на грабителските си набези, така и на търговските си пътувания. С леките си кораби те вече стигали до Табаристан, на персийския бряг на Каспийско море[13]. Ако през IX в. някои от тях – според ибн Хурдадбе, пристигали чак в Багдат, в следващия X в. – според ибн Фадлан, те вече търгували и в земите на Волжка България. Но макар Волга и Дунав да осигурявали за търговията на варягите излаз в чужбина, най-значим излаз несъмнено им давал южният маршрут – през Черно море към Константинопол.

Както изтъкват С. Франклин и Дж. Шепард, в края на IX в. росите вече пътували до Черно море и

вероятно се оглеждали за привлекателни пазари или за нови източници на сребро, тъй като старият им източник на богатство – мюсюлманските земи в Централна Азия – вече не можел да задоволява нуждите им от печалба. Появата им във византийския емпориум Херсон, който имал широки търговски връзки с хазарите, а може би и с мюсюлманите от Каспийския регион, от една страна, и с Константинопол, от друга, представлявало само временно решение на проблема. Все пак Херсон си оставал един укрепен провинциален град, чието тържище не можело да се сравнява с това на имперската столица. Затова росите продължавали да гледат на юг, към Константинопол [14].

Ако варяжката търговия с Изтока се преориентирала през третата четвърт на IX в. от Багдат към Централна Азия, то към началото на X в. в търговията на варягите настъпила нова преориентация, този път от Централна Азия към Константинопол [15]. Всъщност интересът на варягите (или росите) към византийската столица датирал още от 860 г., когато те за първи път я обсадили. В отсъствието на император Михаил III (843–867) патриарх Фотий (858–867; 877–886) оглавил защитата на Константинопол. С помощта на една особено тачена реликва – т.нар. Плащеница на Дева Мария – била поискана помощта на светицата – покровител на града, Богородица. Скоро след това в морето се извила страшна буря и потопила вражеските кораби, а патриархът успял да удържи града [16]. Преживеният ужас от обсадата обаче оставил трайни спомени не само у населението на града, но и у неговите управници.

Поява на варягите/росите в Константинопол

Въпреки неуспешната си първа обсада на Константинопол, интересът на варягите към Черноморския регион и византийската столица не намалял, а напротив: според арабските автори през X в. Черно море вече се превръщало в „руско море“ [17]. Съществувал обаче един фундаментален проблем: съдовете, с които варягите успешно плавали по Днепър, не били нито достатъчно големи, нито достатъчно устойчиви за плаване по море. Това било известно и на византийските власти. В своя трактат „Тактика“ император Лъв VI отбелязва, че „северните скити“ използват по-малки, по-леки и по-бързи съдове от арабите, „защото, спускайки се към Черно море по реките, те не могат да използват по-големи кораби“ [18].

В тази връзка си заслужава да се спрем на подробното описание на едно по-кратко, но изпълнено с прекеждия пътуване на росите търговци – пътуването им от Киев до България, което е част от съчинението на Константин Багренородни „За управлението на империята“. По всяка вероятност, Константин VII е описал пътуването на „търговците от народа ρhos“ въз основа на разказите на преки участници в тези експедиции. Той подчертава, че едва със стъпването на росите на българска територия прекеждията им секвали и те вече се чувствали в безопасност [19].

И така, с разтапянето на ледовете през април росите напускали различните градове-крепости, в които били прекарвали зимата, и се спускали по Днепър до крепостта Киев. След като закупили от пристигналите там славяни нови моносила, т.е. едноръвки, росите ги екипирали и пренасяли веслата от старите си лодки на новите. През юни те се спускали по Днепър до крепостта Витичев, където изчаквали два-три дни, за да може към ескорта им да се присъединят още съдове. След това заедно потегляли надолу по реката. Флотилията плавала до онова място на около 450 км от Киев, където Днепър прави рязък завои в югоизточна посока и, като се връзва в един широк скален пояс, образува девет прага.

Преминаването на праговете на Днепър било изключително трудно и опасно. На места търговците-роси изкарвали на брега робите, оковани във вериги, а самите те слизали от лодките и, опипвайки с крака хлъзгавото скалисто дъно, ги прекарвали внимателно през праговете. На други места росите сваляли робите и разтоварвали стоките, а после изкарвали на брега и лодките, като ги пренасяли на ръце или ги влачели по земята, докато отминат съответния праг. Всеки път, когато излизали на брега, росите се страхували да не бъдат нападнати от печенезите. Когато стигнали до един остров, наречен в гръцкия текст „Св. Григорий“, те спирали там да си починат и под един грамаден дъб извършвали жертвоприношения с живи петли [20]. По-късно, след още четири дни плаване, те достигали устието на Днепър, където имало друг остров – „Св. Еферий“. Там си давали почивка от два-три дни и отново екипирали лодките си с мачти, платна и кормила, които носели със себе си. От устието на Днепър росите се прехвърляли в Днестър и пак спирали да почиват, след което при благоприятно време преминавали в една още неидентифицирана р. Селина – вероятно един от трите ръкава на Дунав. В този момент росите преставали да се страхуват от печенезите. И след като плавали за кратко по реките Варна и Дичина (дн. р. Провадийска и р. Камчия), те най-накрая пристигали в областта Месемврия. Там завършвало според Константин Багренородни „тяхното мъчително и страшно, непоносимо и тежко плаване“ [21].

Не се знае дали росите са плащали някаква транзитна такса на българите за преминаването и пребиваването си на българска територия. Освен това, Константин Багренородни не казва нищо и за пътуването на търговците „от народа *rhōs*“ от Месемврия до византийската столица, което най-вероятно е ставало по море. Мълчанието му по този въпрос е дало повод за множество спекулации сред учените. Остава открит въпросът дали в Месемврия стоките на росите са били претоварвани на по-големи морски съдове, след което само част от росите-търговци са продължавали пътя си до Константинопол, докато останалите заедно с гребците и малките кораби са оставали на българска територия[22], или напротив – всички роси са стигали до византийската столица, а пък там само една част от тях са били допускани да влязат в града.

За условията, при които росите влизали във византийската столица или пребивавали в едно от предградията ѝ, както и за провизиите и резервните части, които – по силата на търговските договори от първата половина на X в., византийците давали на варягите за обратния им път до дома, научаваме от „Повест за изминалите години“. За това ще стане дума по-нататък.

За да приключим с темата за пренасочването на търговията на росите от Азия към Константинопол, трябва да отбележим, че, ако за самите роси главната причина за тази нова ориентация била търсенето на по-печеливш пазар, за византийците – поне отначало – решението да търгуват с росите може да е било продиктувано от стремежа им да предотвратят нови нападения на руския флот срещу своята столица. Или, както изтъква Дж. Шепард, отварянето на константинополския пазар за росите „се дължи не толкова на търговски интереси или на нуждата на Константинопол от провизии, колкото на византийската дипломация“[23].

Изглежда, че тези изначални съображения на имперското правителство да допусне росите на столичния пазар твърде скоро са били изместени от други, чисто търговски интереси. Като основно перо в износа на росите за Константинопол Константин Багренородни посочва робите, но споменава и за „други неща“ (гр. *ta loipa pragmata*) [24]. А това са били въсък – необходима суровина за църковните свеци – и други стоки, сред които ценните кожи заемали важно място. Ако в Константинопол от средновизантийския период овчият кожух бил станал белег на нецивилизованост и ниско социално положение, то напротив – носенето на кожи от редки животни било признак за богатство и обществен престиж [25]. Десетото столетие станало свидетел на повишено търсене на екзотични кожи в Константинопол, където според ал-Масуди през 20-те години на века росите продавали една кожа от черна лисица за астрономическата сума от сто (арабски) денарии. Във византийска валута тази сума се равнявала приблизително на сто номизми (или солида): това на константинополското тържище била цената на цели десет роба. За росите, от друга страна, особено ценни били византийските коприни: според руско-византийските търговски договори от X в. на константинополския пазар един роб струвал колкото две парчета висококачествена коприна [26].

По този начин, както желанието на византийския елит да се кипри с екзотични кожи и стремежът на варягите непременно да се сдобият с византийски коприни и предмети на лукса [27], така и растящата нужда на Византия от определени суровини допринесли за установяването на търговски отношения между империята и Киевска Рус, които се основавали на взаимен интерес.

Преориентирането на търговията на варягите към Константинопол обаче не след дълго довело и до едни – може би неочаквани за самите византийци – последици. Докато имперските стратегии в столицата живеели в постоянен страх от възможна нова руска обсада на техния град, киевските князе оценили по достойнство както богатствата, така и възможностите за развитие на търговията на долнодунавските земи. Отколешната мечта на киевските владетели да сложат ръка на тези територии и пазари кристализирала в опита на Светослав да се установи на Долни Дунав. Той се „дивял на плодородието“ на тамошните земи и се възхищавал на разнообразието от стоки, които се предлагали на тържището в Малък Преслав. Според „Повест за изминалите години“ Светослав казал на майка си, княгиня Олга, че не му се живее в Киев, а иска да живее в Переяславец, т.е. Малък Преслав, където отвсякъде се стичали блага. Затова и там щял да бъде центърът на неговото княжество [28]. В последвалия руско-византийски конфликт от 969/71 г. обаче залогът щял да бъде не търговията на варягите с Византия, която в крайна сметка щяла да бъде възстановена на базата на довоенните договорености, а нещо далеч по-сериозно – независимостта на България.

Търговците-роси в Константинопол

и руско-византийските търговски отношения

Ако Византия установила търговски контакти с т.нар. *rhōs* в началото на X в., то прекъснатите ѝ търговски връзки със земите на франките били възстановени почти един век преди това. Има обаче една подробност: докато „Клиторологионът“ на Филотей (899) съдържа ред постановления за това, как трябва да се третират пратениците на франките и не дава никакви предписания за пратеничества от страната на *rhōs*, „Книга на епарха“ (911/12), от друга страна, не споменава нищо за присъствието на франкски търговци в Константинопол. Според Р. Лопес вековното отсъствие на търговски *modus vivendi* между Византия и държавата на Каролингите и Отоните се дължало преди всичко на идеологическото съперничество между двете империи[29]. А пък руснаците според Р. Лопес успели да получат големи търговски отстъпки от Византия, защото не проявявали непоносими имперски амбиции[30].

Едно бегло сравнение между търговските отношения на Византийската империя със земите отвъд Алпите, от една страна, и Киевска Рус – от друга, би показало, че причините през X в. в Константинопол да се установят руски, а не франкски търговци съвсем не се коренят в това дали е имало или не идеологическо съперничество между определени владетели и държави. Набиващото се на очи отсъствие на франкски търговци във византийската столица през X-XI в. може да се обясни с факта, че по това време венецианците вече били извели почти изцяло функциите на търговски посредници между Византия и германските земи. Венецианците имали свободен достъп до Константинопол, тъй като формално били византийски поданици. Те разполагали с необходимите им транспортни средства, а освен това и заемали средишно географско положение между двете империи – византийската и германската, като често лавирали между тях за защита на собствените си интереси. Преди венецианците, през първата половина на IX в. посредници между византийците и франките вероятно са били и евреите-раданити, за които вече споменах. Успешната посредническа дейност на раданитите и малко по-късно – на венецианците, на практика елиминирала необходимостта от пътувания на самите франки до Византия. Пък и франките не разполагали с кораби в Средиземно море, с които да пътуват до по-далечни дестинации.

Историята с установяването на търговски отношения между Византия и Киевска Рус е съвсем различна. Не липсват на прекомерни имперски амбиции от руска страна, а редица фактори като преориентирането на търговията на т.нар. *rhōs* от Азия към Константинопол и последвалото превръщане на Черно море в „руско море“, заплахата от прекъсване на връзката между Константинопол и най-северния имперски аванпост в Черноморския регион – Херсон, страховитите морски обсади, на които варягите подлагали Константинопол, и търсенето на определени руски суровини и стоки на константинополския пазар в крайна сметка принудили Византия да направи значителни отстъпки на търговците роси.

Независимо от своята непригодност за сериозни битки или за морска търговия в големи обеми и на дълги разстояния, флотът на росите не бил за подценяване. Вече отбелязах, че първото руско нападение над Константинопол (860) оставило страшни спомени у византийците. Или, както изтъква Д. Оболенски, в продължение на повече от век след това руснаците продължавали да заемат видно място в „залата на ужасите“, която била създадена от буйното въображение на византийското население. През следващия X в. руснаците предприели още пет нападения срещу Византийската империя, като поне три от тях били насочени срещу Константинопол. Още първата руска кампания от X в. срещу византийската столица – тази на княз Олег от 907 г. – била съпроводена с масови кланета на цивилни граждани и значителни разрушения на църкви и дворци в предградията. Скоро след това между руснаците и империята било сключено примирие. Неговите условия били доста благоприятни за руснаците, но може би са щели да бъдат още по-благоприятни, ако в 907 г. Олег беше постигнал безусловна победа. По всяка вероятност, истинският византийско-руски мирен договор е бил подписан няколко години по-късно, на 2 септември 911 г., от пратениците на киевския княз и представителите на имперското правителство[31].

Съдържанието на византийско-руските договори от X в. е предадено единствено в „Повест за изминалите години“. Съвсем очевидно е, че двата текста – единият от 907-а, а другият от 911 г. – са били съставени в разстояние на няколко години един от друг. Имената на петимата варяги, които се споменават в първия документ, се срещат и сред имената на четиринайсетте пратеници на Олег, изброени във втория документ. Двата текста са свързани и в още един аспект: пасажите от първия текст, които уреждат условията за пребиваването на руските търговци в Константинопол, създават впечатлението, че са в известен смисъл преамбюл към втората, пълна версия на договора[32]. Може би фрагментарният вариант, в който са запазени договореностите от 907 г., показва, че веднага след края на войната руснаците са получили от императора някаква харта с търговски привилегии, а мирният договор е бил подписан едва четири години по-късно – през 911 г.[33]

Тук няма да изследвам руско-византийските договори в подробности – нито в дипломатически[34], нито в търговски аспект[35]. Няма да засягам и въпроса за влиянието на скандинавското право

върху някои от клаузите им. В науката вече е установено, че има сходства между руско-византийските договори от 907-а, 911-а и 944 г., от една страна, и различни скандинавски сборници с юридическо съдържание от XII-XIII в., от друга страна[36]. Ще се спра по-подробно обаче на условията, при които руските търговци, пристигнали в Константинопол, могли да пребивават в едно от столичните предградия, да влизат в града и да търгуват.

Според тези договорености на росите се разрешавало да живеят в близост до манастира „Св. Мамант“, в района на едноименното пристанище на Босфора, намиращо се на север от града. Градските власти изисквали поименен списък на всички временно пребиваващи там роси. Освен безплатната квартира, руските търговци имали право и на месечна издръжка от хазната, която включвала храна за срок до шест месеца.

По отношение на влизането им в града на руските търговци били наложени сериозни ограничения: те могли да влизат през една-единствена градска порта, само по 50 човека наведнъж, без оръжие и под надзора на нарочен императорски човек (гр. basilikos anthropos; рус. „царский муж“) [37]. Като се има предвид какви опустошения и кланета били извършили войските на княз Олег в предградията на Константинопол, не е чудно, че византийските власти отказвали да настанят руските търговци по „домовете на митатите“ в града, сиреч в градските странноприемници, където били настанявани търговците мюсюлмани. Не е чудно и че руснаците били третирани от градските власти на столицата по-скоро като вражеска армия, отколкото като търговци. Те очевидно ходели въоръжени, затова трябвало да се разделят с оръжията си, преди да влязат през градската порта, която изпълнявала ролята на контролно-пропускателен пункт.

Според Г. Г. Литаврин твърде вероятно е руските варяги сами да са поискали да бъдат разквартирувани в предградието „Св. Мамант“, тъй като са били добре запознати с крайбрежието на Константинопол и са оценявали предимствата на тамошното пристанище, което било разположено на висок бряг. Като смята, че една част от руснаците са оставали да чакат другарите си на българска територия в Месемврия, Литаврин изтъква, че и тези, които пристигали в Константинопол, вероятно са били внушителна група от няколко стотин човека. Затова те се нуждаели от обширна площ, която да е достатъчна за автономното преживяване на голям брой хора и да е снабдена с елементарни удобства. Така например росите получавали правото да ползват баня „елико хотят“ т.е. колкото искат. Това кара Литаврин да смята, че е твърде вероятно руските търговци да са били разквартирувани в казармите, които иначе служели за зимна квартира на столичните тагми. През лятото тагмите били на поход или участвали в учения и живеели на летен лагер извън споменатите казарми, които оставали празни и там можело да бъдат настанявани въпросните чужди търговци[38]. Макар и косвено, тази хипотеза на Литаврин намира потвърждение в руско-византийския договор от 944 г. Според него руските търговци нямат право да зимуват в предградието „Св. Мамант“, вероятно защото през зимата тези помещения са се използвали за друга цел.

Византийските власти се съгласили да отпускат на руските търговци и т.нар. месячина, или месечна издръжка (гр. ta minaia). Очевидно разквартируването на росите е било добре обмислено от градските власти на Константинопол: въпросните чужденци са били третирани, в известен смисъл, като войни или монаси, т.е. като хора, на които се полага месечна издръжка от хазната. Например в типика на манастира „Св. Мамант“, който се намирал в близост до квартирата на руските търговци, е отбелязано, че монасите трябва да получават от властите месечно продоволствие (гр. minaion)[39]. Според договора от 907 г. руските търговци получавали месечното си продоволствие по поименен списък, като най-напред вземали своето „месячно“ търговците от Киев, а след това – тези от Чернигов и Переяславл[40]. Тази фраза почти дословно е възпроизведена и в договора от 944 г. Още в договора от 907 г. се подчертава, че въпросното продоволствие се състои от хляб, вино, риба и зеленчуци и се полага на руските търговци за период от шест месеца[41]. В „Книга на епарха“ обаче е изрично записано, че чужденците имат право да пребивават в Константинопол не повече от три месеца; нарушителите на тази забрана се наказвали изключително строго.

По този повод Литаврин допуска, че в руско-византийските договори става дума не за една, а за две руски флотилии, като едната пристигала в Константинопол, когато другата вече си заминавала. Първата флотилия, както научаваме и от Константин Багренородни, тръгнала от Киев в края на април и пристигала в Константинопол в началото на юни. Втората флотилия вероятно тръгнала от по-далече – от Северозападна Русия (Чернигов и Переяславл) – и пристигала във Византия едва в началото на август, т.е. по времето, когато първата вече отплавала за дома. Този порядък на пристигане и заминаване на руските търговци в Константинопол би обяснил и странния на пръв поглед ред за отпускане на продоволствие от страна на имперските власти: най-напред то се давало на търговците от Киев, после – на тези от другите два града. Всяка от флотилиите получавала от византийците продоволствие за двумесечен престой в предградието „Св. Мамант“ и „брашно за из път“, т.е. продоволствие за едномесечното си плаване обратно до Киев. Сумарно погледнато, руските търговци получавали продоволствие от константинополските власти за период от шест месеца[42].

В „Повест за изминалите години“ в началото на договора от 907 г. се казва: „и заповядал Олег да се даде дан на 2 000 кораба, по 12 гривни на човек, а във всеки кораб имало по 40 мъже“ [43]. По всяка вероятност, в 907 г. е ставало дума за еднократна контрибуция, която византийците трябвало да платят на руснаците, но по-късно империята започнала да плаща на киевските князе ежегоден трибут [44]. Важно е да се отбележи също така, че за обратния си път до дома руснаците получавали не само провизии, но и копринени платна, вължета, дъски и въобще всякакви резервни части за своите кораби. А пък тези руснаци, които не били дошли в Константинопол да търгуват, нямали право да получават „месячина“, т.е. месечна издръжка от Византия. Освен това, киевският княз поемал ангажимента да забрани със свой указ на пристигналите във Византия роси да правят пакости в селата и в страната, т.е. извън очертаванията на столицата [45]. След като, разоръжени и само в група от 50 човека, руските търговци влезели в Константинопол, за тях нямало никакви по-нататъшни ограничения: те можели да търгуват колкото им е необходимо, без да плащат никакви данъци [46].

Не е ясно, защо в 941 г. княз Игор нарушил договора, сключен при неговия предшественик Олег и даващ значителни търговски привилегии на руските търговци в Константинопол. „Повест за изминалите години“ представя кампанията на Игор в светлината на опустошенията и кланетата, които извършили неговите войни „в земята от Понтийско море до Хераклея и до Пафлагонската земя, и в цялата Никомидийска земя“. Те изпепелили и предградията, намиращи се отвъд Златния рог [47]. Описаните зверства, палежи и опустошения, извършени от Игоревите войски наистина били големи, но никъде в руската хроника не се споменава каква е била целта на тази експедиция срещу империята: дали това е било сдобиването с плячка, отмъщение за нарушаване от страна на византийците на съществуващите договорености или нещо друго.

Кратки сведения за безчинствата на войските на княз Игор дава и монахът Григорий – автор на житието на св. Василий Нови. Той казва, че росите опустошили земите от Хераклея на Черно море до околностите на Никомедия на Мраморно море [48]. Лиудпранд Кремонски пък споменава за безсънните нощи, които прекарал Роман Лакапин, чудейки се откъде да вземе кораби, за да се противопостави на нашествениците. По това време имперският флот бил ангажиран в бойни действия срещу сарацините и в охрана на островите. Накрая Роман I намерил петнайсет стари кораба, които съоръжил със сифони за гръцки огън и с лекота победил Игор. Голяма част от Игоревите войни загинали, самият той се върнал у дома напълно обезверен, а онези варяги, които попаднали в гръцки плен, били доведени триумфално в Константинопол и там – обезглавени публично. На тази сцена присъствал и пастроктът на Лиутпранд, който бил дошъл във Византия като пратеник на крал Хугон Провансалски [49].

Въз основа на един юдео-хазарски документ от X в. [50] е лансирана тезата, че княз Игор не е нападнал Византия по своя воля, а е бил принуден от хазарите да стори това [51]. Така или иначе, когато мирът бил възстановен, сключеният между пратениците на Игор и империята договор (944) почти дословно повтарял клаузите на договора от 911 г.: руските търговци имали право да отсядат в предградията „Св. Мамант“, да получават месечна издръжка за времето на престоя си и провизии, и резервни части за пътя си до дома; можели да влизат в града само по 50 човека наведнъж и да търгуват, колкото им е нужно.

В договора на княз Игор с Византия обаче има и някои ограничения, които липсват в предишните руско-византийски договори. Те се отнасят както до търговията с най-важния експортен артикул на империята, висококачествената коприна, така и до повишените изисквания относно представянето на доказателства от страна на росите за това, че са пристигнали в имперската столица с мирни цели. Така например руските търговци вече нямали право да купуват висококачествена коприна за повече от 50 номизми; освен това, те били длъжни да покажат покупките си на имперски чиновник („царски мъж“), който да им сложи митнически печат, преди да им ги върне [52].

Руските пратеници и търговци, пристигащи в имперската столица, трябвало да носят от своите князе и грамоти, в които да се казва „изпратих еди-колко-си кораба“. Преди това пратениците, т.е. дипломатите, носели златни печати, а търговците – сребърни [53]. Сега обаче от тях се изисквало да покажат писмени доказателства, от които имперските власти да се уверят, че са „дошли с мир“. А ако пристигнали без такива грамоти, византийците – по силата на договора с Игор – имали право да ги арестуват и държат под надзор, докато известят киевския княз за тях. Ако ли пък въпросните роси, вместо да се предадат на властите, окажели съпротива, византийците имали правото да ги убият. И накрая, в случаите когато росите – нарушители, успеели да избягат от Константинопол и да се завърнат у дома, имперското правителство си запазвало правото да уведоми за това великия княз на Киев, а той трябвало да реши какво да прави с тях [54].

Договорът на княз Игор с империята съдържа и още една особеност, която не се среща при предишните руско-византийски договори. Докато в договорите от 907 и 911 г. имената на руските

пратеници само са изброени, без да се съобщава изрично кой какъв е, сега за първите 25 човека от списъка с руските имена се посочва кой от тях на кой княз е представител, а за следващите от списъка просто се споменава, че лицето е „купец“, т.е. представлява единствено себе си. Макар и текстът на договора да е бил записан от византийски писари, списъкът с имената на руските пратеници и търговци ще да е бил предоставен от самите руснаци. Той илюстрира структурата на управляващата класа в Киевска Рус: една група от сродени помежду си князе заедно със стоящия начело велик княз и неговите съпруга и син изпращали свои представители в чужбина, за да сключват мирни договори. Явно, за да защитят по-добре своите интереси, към тази група пратеници се присъединявали и търговци, които имали намерение да търгуват с Константинопол.

В договорите от 911-а и 944 г. най-често споменаваната, а очевидно и най-ценната стока, която росите докарвали в Константинопол, били робите. Доставка на този вид жива стока не представлявала особена трудност, макар флотилията, плаваща по Днепър, да трябвало да преодолява цели девет прага и често да се налагало корабите и част от стоките да бъдат пренасяни на ръце по суша. Ако се съди по описанието на Константин Багренородни, руските търговци действали като колектив. Със своите моноксила те образували внушителна флотилия, като по време на пътуването си с общи усилия успявали да се справят с най-малко четири вида препятствия, а именно: опитите за бягство на робите, които принуждавали росите да ги оковават във вериги, всеки път, когато някой бързей трябвало да бъде заобиколен по суша; самите бързеи; печенезите, които дебнели край тях; и бурите в Черно море. Печенезите следвали по суша росите чак до споменатата р. Селина. Когато морето изхвърлело някоя от лодките на брега, тогава всички роси излизали на сушата, за да се отбраняват с общи сили от печенезите[55]. Според Константин Багренородни и през зимата животът на росите бил суров: затова, щом настъпел месец ноември, техните архонти, т.е. князе, групово ги извеждали „на полюдие“, сиреч на изхранване в славиниите[56].

Изхранването на търговците от подчинените на варягите славянски племена би могло да се осъществи само при условие че споменатите търговци са били членове на дружината на княза, т.е. са принадлежали са към местната аристокрация. Константин Багренородни ни уведомява също така, че „като се хранят там [т.е. в славиниите] цяла зима, те отново – като се почне от месец април, когато се топи ледът по реката Днепър – се завръщат в Киев. След това... вземайки своите моноксила, те ги екипират и се отправят за Романия“[57]. За подобно изхранване на княжеската дружина от местното славянско население се говори и в „Повест за изминалите години“ под рубриците за 1018 и 1069 г.: дружината се пръсвала по градовете „на покорм“[58]. Сведения за изхранване на варяжките дружини от подчинените им славяни дават и някои арабски автори – например ибн Русте и ал-Гарнизи[59].

Славяните имали и друго задължение спрямо росите: да строят лодки, с които последните да се отправят на търговски плавания. Според Константин Багренородни славяните, в качеството си на пактиоти на росите, прекарвали зимата като сечели дървета в планините си и от тях правели лодки, които после вкарвали в най-близкия водоем; така лодките бивали докарвани до Днепър, където славяните ги продавали на росите; те пък се отърввали от старите си моноксила и се заемали с екипирането на новите[60]. С други думи, славяните извършвали ред повинности за росите (или варягите) и заедно с това търгували с тях[61].

Щом са били членове на дружината на някой местен княз, споменатите варяжки търговци ще да са били и войни. Това не бива да ни учудва: за варягите – както за всички останали викинги – войната, пиратството и търговията били неразделно свързани в едно цяло[62]. Наистина, в някои от проучените погребения около Чернигов и Киев в погребалната камера, наред с въоръжението на мъртвия, са открити теглилки и кантар[63]. Това показва, че и за варягите от Средния Днепър постоянното носене на оръжие и войната са били дейности, напълно съвместими с търговията. В името на сигурността обаче градският префект на Константинопол изисквал от руските търговци да се разоръжат, преди да влязат през градската порта.

По времето на княз Игор, Роман Лакапин и Константин Багренородни киевските търговци доставяли в Константинопол мед, восък и роби, а оттам закупували луксозни стоки и оръжия. Главната причина, поради която на семейството, управляващо в Киев, било отредено най-главното място сред всички руските князе, произтичала от това, че именно Киев можел да осигурява връзката между Византия, от една страна, и князете, които управлявали земите на север и на изток от Днепър, от друга. След смъртта на мъжа си – княз Игор, княгиня Ольга провела редица кампании, за да осигури редовното събиране на трибут от подчинените ѝ славянски племена. Макар и изпълнен с фолклорни елементи, разказът за нейните подвизи дава сведения за това, какво е било събирано от подчинените на варягите славяни – ценни кожи и пера, мед и восък от диви пчели. След това варяжките търговци изнасяли тези неща за Византия. Самият император според „Повест за изминалите години“ поискал от Ольга да му достави „роби, восък и мед“, а също и войници, както му била обещала[64].

Макар конкретната причина за Олгиното пътуване до Константинопол в 945 или 957 г. да остава неизяснена, в нейните разговори с Константин Багренородни и обкръжението му търговските въпроси ще да са заемали важно място. За това свидетелства фактът, че по време и на двата

дворцови приема в нейна чест броят на търговците в свитата ѝ бил съответно 43 и 44 човека, т.е. почти двоен на броя на пратениците на „архонтите на Русия“[\[65\]](#) и значително надвишаващ двайсет и осемте пратеници и търговци, които са споменати поименно в договора от 944 г. Може би защото е очаквала да води важни преговори в имперската столица, княгиня Олга довела със себе си и двама преводачи. Според руската хроника тя приела и светото кръщение, докато била в Константинопол[\[66\]](#) – сведение, което не намира потвърждение в иначе твърде подробния разказ на нейния домакин, Константин Багренородни.

Не е изключено обаче Олга да се е опитала да постигне отмяна на ограничителните клаузи в договора, подписан от покойния ѝ съпруг в 944 г., а именно – забраната росите да зимуват в устието на Днепър и ограниченията, налагани им при покупката на висококачествена коприна в Константинопол. Заради приближаващия край на сезона на корабоплаването в Черно море е твърде вероятно в късния октомври Олга да е била принудена да си тръгне от Константинопол, без да е постигнала кой знае какви отстъпки от имперското правителство. За нейното неудовлетворение от преговорите в имперската столица свидетелства, макар и косвено, един кратък пасаж от „Повест за изминалите години“. Когато чрез свои пратеници императорът напомнил на киевската княгиня, че тя трябва да му достави обещаните „роби, възък, кожи и войни на помощ“, по същите пратеници Олга изпратила следния отговор: „Ако и ти почакаш при мене в Почайна [в Киев], както аз чаках в Златния рог, ще ти [ги] дам“[\[67\]](#). Градските власти на Константинопол може да са задържали в Златния рог флотилията на Олга заедно с многобройната ѝ и добре въоръжена свита не по някаква друга причина, а просто от съображения за сигурност. Все пак, броят на съпровождащите княгинята лица е надвишавал сто, без да се брои охраната, корабният персонал и многобройната прислуга[\[68\]](#). Но така или иначе ценно време за преговори е било изгубено в стоене на корабите и чакане.

От друга страна, нежеланието на имперското правителство да прави каквито и да било допълнителни отстъпки на росите прозира още в началните глави на трактата „За управлението на империята“: според Константин Багренородни на северните скити, в това число и на т.нар. *rhōs*, не трябва да се дават царски одежди и корони, нито пък трябва да се влиза в брачни съюзи с тях [\[69\]](#). Те трябвало да бъдат държани на разстояние, в степта северно от Днепър.

Въпреки това, към средата на X в. киевските търговци, изглежда, вече са се били ориентирали трайно към Херсон и Константинопол. За тази тяхна ориентация говори и фактът, че приблизително по това време в Средното Приднепровие силно намалял притокът на дирхеми от мюсюлманските земи в Закаспието, но затова пък в редица погребения по Средния Днепър от същата епоха са намерени сребърни византийски монети. Нещо повече, находките от погребенията в Старокиевская и в Подол свидетелстват за нарастването както на обема на търговията, така и на броя на търговците в Киев в края на X в. Запазени късове византийска коприна са намерени в некрополи в Киев, Шестовици, Гньоздово и Бирка. Те са сходни с остатъците от коприна, открити в културния слой от X в. в английските градове Йорк и Линкълн. Това навежда на мисълта, че скъпи копринени изделия може би са достигнали от Близкия изток и Византия до Киев, Северна Русия и Англия по т.нар. Източен път, с посредничеството на варяжките търговци[\[70\]](#).

През X в. основна пречка за пътуванията на киевските търговци до Константинопол оставали печенезите, които били в състояние да преградят праговете на Днепър. Затова, по думите на Константин Багренородни, „росите се стремели да пазят мира с печенезите“[\[71\]](#). Не може със сигурност да се приеме, че посещението на Олга в Константинопол се дължало, поне отчасти, на стремежа на киевския елит да осигури с помощта на византийците безопасно преминаване на руските търговски флотилии по Днепър. Не би могло да се приеме без резерви и твърдението, че, макар и служейки си с коренно различни средства, Олгиният син Светослав практически преследвал същите цели, а именно – да намали рисковете, при които били принудени да оперират руските търговци и да държи отворени основните търговски пътища както към степта и Централна Азия, така и към Черно море и Константинопол[\[72\]](#).

И все пак „Повест за изминалите години“ и византийските хронисти предават по доста сходен начин възхищението на Светослав от това колко е богата областта около Дунавската делта[\[73\]](#). От думите, които руският хронист е вложил в устата на княза, става ясно, че Светослав искал да премести столицата на царството си в Малък Преслав (Переяславец), тъй като там се пресичали пътищата на търговците от Бохемия, Унгария, Гърция и Русия.

След края на ожесточения руско-византийски конфликт от 969/71 г. би могло да се очаква, че ще бъде сключен неизгоден за Киевска Рус мир, от който най-много ще пострада руската търговия с Константинопол. На практика обаче се случило точно обратното: сред условията, които Светослав поставил преди срещата си с Йоан Цимисхий под стените на Дръстър, било и това, в бъдеще гърците „да смятат за свои приятели тези, които бъдат изпращани по търговски дела във Византион, както е било установено преди това“[\[74\]](#). Императорът приел условията на руския княз. По този начин дори и след злополучната Светославова кампания на Балканите руско-византийските търговски договорености от времето на княз Игор и Роман Лакапин останали в сила. От своя страна, победителят Цимисхий едва ли така лесно би се съгласил да запази

привилегиите на руските търговци в столицата си, ако руският внос не играел съществена роля във византийската икономика.

Сведенията от писмените извори и археологическите проучвания показват, че факторите за пренасочването на руската търговия от Азия към Константинопол, които били налице при княгиня Олга и сина ѝ Светослав, действали с още по-голяма сила при следващия княз – Владимир I. На първо място, това бил силно намалелият приток на сребро от Централна Азия. Постоянните конфликти между Газнавидите и Караханидите за надмощие във владенията на Саманидите издигали пречки пред търговията на дълги разстояния в Централна Азия. „Повест за изминалите години“ не съобщава каква е била конкретната причина княз Владимир I да се отправи на поход срещу волжките българи[75]. Така или иначе, кампанията му не успяла да постигне някакъв обрат и притокът на сребро от този регион продължил да отслабва. Най-късните от намерените в Източна Европа и Прибалтика сребърни дирхеми на волжките българи датират от 986/987 г.[76] По археологически път е установено, че през 90-те години на X в. секнал почти напълно и притокът на дирхемите, идващи от Саманидското царство през земите на волжките българи и хазарите до владенията на киевския княз Владимир I[77].

Другият фактор, който съдействал за окончателното преориентиране на руската търговия към византийската столица, трябва да се търси в непрекъснато увеличаващия се брой на християните както сред киевските търговци, така и сред управляващия елит на Киевска Рус. Така например сред пратениците и търговците, които пристигнали в Константинопол да подпишат договор от името на княз Игор, имало и кръстени, и некръстени. Както се вижда от „Повест за изминалите години“, през следващите десетилетия броят на християните сред поданиците на киевските князе продължил да расте. Този факт се потвърждава и от погребалния инвентар, намерен в некрополите на Гньоздово и Тимерьово и датиращ от 60-те и 70-те години на X в.[78]

Официалното приемане на византийското християнство от Киевска Рус не изглежда да е довело до някаква промяна в правата, с които се ползвали руските търговци в Константинопол. От друга страна, построеното от княз Владимир I показва, че той е направил доста за обезпечаване на сигурността на руските търговски флотилии, плаващи по Днепър. Крепости – пристанища, били издигнати във Витичев, Войн и на други места близо до Днепър, а една от функциите на т.нар. змийски валове около Киев била да попречи на печенезите да правят засади на левия бряг на реката с цел да плякосват търговските плавателни съдове. Вече можело да се осигуряват и конвоиращи кораби или сухопътен кавалерийски ескорт на плаващите по реката търговци чак до мястото, откъдето започвали праговете[79]. В края на X в. на един остров в устието на Днепър било основано и търговско поселение с множество складове и работилници[80]. Така благодарение на подобренията в инфраструктурата и на грижите на властите за сигурността на търговците, рисковете от дългото пътуване на росите до Константинопол намалели, а трафикът се увеличил.

През XI в. преките контакти между Византия и Киевска Рус вече се осъществявали по няколко линии, но – както и преди – търговията играела съществена роля в тези отношения. Сред византийските експортни артикули за Киевска Рус изворите споменават ценни тъкани, бижута, керамични и стъклени изделия, подправки, зехтин, вино, плодове, икони и църковна утвар, т.е. предимно стоки, които задоволявали както вкуса към предмети на лукса на елита, така и нуждите на Църквата. Както и в предишното столетие, основният износ на росите за Византия се състоял от роби, кожи, восък и мед[81].

Интензивният търговски обмен обаче не винаги гарантирал добри междусъседски отношения. За това свидетелства конфликтът от 1043 г. „Повест за изминалите години“ не съобщава нито какви са били истинските причини, нито какъв е бил конкретният повод, заради който киевският княз Ярослав изпратил срещу гърците сина си Владимир начело на голяма флотилия[82]. От своя страна Михаил Псел, който бил очевидец на събитията и е оставил едно забележително описание на битката между двата флота, твърди, че росите отдавна се готвели да нападнат империята поради отколешния си антагонизъм спрямо нея, но едва при Константин IX Мономах успели да осъществят намеренията си[83].

Единствено византийският хронист Георги Кедрин съобщава конкретния повод, макар и не истинската причина, за нападението на варягите. При някакво сбиване между роси и византийци на пазара в Константинопол бил убит един „скит“ от благородно потекло. Като научил това, новгородският княз Владимир, син на Ярослав, събрал войска от около 100 000 човека, които потеглили срещу Константинопол на борда на 400 кораба. Според Кедрин, за да предотврати войната, императорът предложил огромна парична компенсация – по 3 литри злато на моряк[84]. Владимир обаче отказал откупа и битката станала неизбежна. В крайна сметка, с помощта на гръцкия огън и благодарение на внезапно разразилата се морска буря, руският флот бил разбит, а Константинопол – спасен.

Не е известно какви по-сериозни причини, освен дълго стаяваният антагонизъм, за който пише Псел, може да са накарали руснаците да предприемат тази масирана атака срещу византийската столица. След края на конфликта преговорите продължили доста дълго – цели три години – и

завършили с женитбата на византийска принцеса за един от по-младите синове на Ярослав. В запазените извори обаче не се споменава нищо за правата на руските търговци в Константинопол след 1043 г. – дали те са останали същите като преди или са били променени като последица от конфликта. Единствените сведения за съществуването на руска колония във византийската столица през следващия XII в. се откриват в „Книга паломник“ на новгородския архиепископ Антоний, който посетил Константинопол в 1200 г.[85] Руснаците според Антоний дори имали своя собствена църква в имперската столица, която се наричала „Св. Леонтий“[86].

След известно прекъсване, наложено от татарското нашествие в Русия и латинското владичество в Константинопол, през XIV в. руско-византийските търговски връзки били възобновени. Но маршрутите на търговия и комуникация между Московското княжество и империята били различни от тези, използвани по времето на Киевска Рус, а пък активни посредници в руско-византийската търговия били генуезците чрез колониите си на Кримското крайбрежие – Солдая и Кафа. Главният търговски път, свързващ Москва с Константинопол, следвал течението на Дон чак до пристанището Тана на неговото устие, после пресичал Азовско море до Кафа или Солдая, оттам през Черно море стигал до Синопе и накрая – до Константинопол на Босфора. Друг важен търговски път тръгвал от Новгород или от други градове в Североизточна Русия и, прекосявайки територията на Литва, стигал до крепостта Акерман на устието на Днестър, откъдето продължавал по море за Византия. По тези маршрути вече вървели не само търговци и дипломатически пратеничества, но и пътешественици и поклонници, отправили се за Константинопол, Света гора или Палестина[87]. Никога обаче в по-късните руско-византийски търговски отношения руските търговци в Константинопол не се ползвали с такива изключителни, а и така подробно регламентирани права, както през десетото и – по всяка вероятност – първите четири десетилетия на единайстото столетие.

[1] Davidson, H. R. E. *The Viking Road to Byzantium*. London, 1976.

[2] Franklin, S. – J. Shepard. *The Emergence of Rus 750 –1200*. London – New York, 1996, 27–70.

[3] Пак там, с. 28, бел. 26: цитирани са публикации, съдържащи библиографии или обобщения на дискусиите по споменатите въпроси.

[4] Пак там, с. 9.

[5] *Повесть временных лет*. Ред. Д.С. Лихачева и В.П. Адриановой-Перец. Т. I. Москва–Ленинград, 1950, с. 12.

[6] Jacobi, J. *Die Radanyia – Der Islam*, 47 (1971), 252–264; M. Gil. *The Radhanite Merchants and the Land of Radhan – Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17 (1974), 299–328.

[7] Pritsak, O. *An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of Ar-Rus in the Second Half of the Ninth Century – Folia Orientalia* 12 (1970), 241–259, вж. по-специално с. 256.

[8] Franklin, S. – J. Shepard. *The Emergence of Rus*, p. 42.

[9] Пак там, с. 43. Срв. Ибн Хурдадбех. *Книга путей и стран*. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Н. Велихановой. Баку, 1986, с. 10. Вж. и Noonan, T. S. *When Did the Rūs/Rus' First Visit Khazaria and Baghdad? – In: Archivium Eurasiae Medii Aevi* 7 (1987–1991), 213–219.

[10] Noonan, T. S. *The Islamic World, Russia and the Vikings, 750–900. The Numismatic Evidence*. Aldershot, 1998.

[11] Noonan, T. S. *Khazaria as an Intermediary between Islam and Eastern Europe in the Second Half of the Ninth Century: The Numismatic Perspective – In: Archivum Eurasiae Medii Aevi* 5 (1985), 179–204.

[12] Дубов, И. В. *Великий волжский путь*. Ленинград, 1989, с. 205.

[13] За грабителските набези на варягите в земите на хазарите вж. R. Hennig. *Terrae Incognitae*, Bd.

Il. Leiden, 1944, 230-237.

[14] Franklin, S. – J. Shepard. The Emergence of Rus, 90-91.

[15] За преориентирането на варяжката търговия от Азия към Константинопол вж. Shepard, J. Constantinople – Gateway to the North: the Russians – In: Mango, C. – G. Dagron (eds.), Constantinople and Its Hinterland. Aldershot, 1995, 243-260. Срв. и Ferluga, J. Der byzantinische Handel nach dem Norden im 9. und 10. Jahrhundert – In: [H. Jankuhn](#), [W. Kimmig](#), [E. Ebel](#) (Hg.), Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa, Teil IV(Göttingen, 1989), 616-642.

[16] По-подробно за обсадата от 860 г. вж. Obolensky, D. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453. Crestwood, NY, 1982, 240-241.

[17] Вж. напр. Pellat, C. Maçudi. Les praires d'or. Paris, 1962, vol. I, p. 164.

[18] Leonis imperatoris Tactica, cap. XIX.69 – In: Migne, J. P. (ed.), Patrologia Graeca, vol. 107, col. 1012.

[19] Константин Багрянородный. Об управлении империей, 9.1–111 – В: Константин Багрянородный. Об управлении империей. Ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. Москва, 1977, 44-50. Срв. Noonan, R. S. The Dnieper Trade Route in Kievan Russia. Ann Arbor, MI, 1965; Obolensky, D. The Byzantine Commonwealth, 60-62.

[20] Вж. Ивакин, Г. И. Священный дуб языческих славян – Советская этнография, 1979, 2, 106-115. За жертвоприношенията с живи петли и бебета при руснаците езичници, за които споменава и Лъв Дякон, вж. библиографията в: Симеонова, Л. Лъв Дякон и човешките приношения край Доростол: мит или действителност – В: Балканите и Европа. Доклади от конференция посветена на 65-годишнината от рождението на С. Дамянов. В. Търново, окт. 1991 (В. Търново, 1992), 306-312.

[21] Константин Багрянородный. Об управлении империей, 9.1–104 (ред. Литаврин – Новосельцев), 44-50.

[22] Литаврин, Г. Г. Древняя Русь, Болгария и Византия в IX – XI вв. – В: IX Международный съезд славистов. История, культура, этнография и фольклор славянских народов. Москва, 1983, 62-76.

[23] Shepard, J. Constantinople – Gateway to the North, p. 259.

[24] Константин Багрянородный. Об управлении империей, 9.50–51(ред. Литаврин – Новосельцев), с. 48.

[25] Simeonova, L. Constantinopolitan Attitudes toward Aliens and Minorities, 860s -1020s. Part Two – Etudes balkaniques 37 (2001), no. 1, 83-98, по-спец.89-90.

[26] Литаврин, Г. Г. О юридическом статусе древних русов в Византии в X столетии. – В: Византийские очерки [Труды советских ученых к XVIII международному конгрессу византинистов. Август 1991 г. Москва], Москва, 1991, 60-82, по-спец с. 80.

[27] Литаврин, Г. Г., А. П. Каждан, З. В. Удальцова. Отношения древней Руси и Византии в XI – первой половине XIII в. – In: Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies. Leningrad, 1967, p. 73.

[28] Повесть временных лет (ред. Лихачев – Адрианова-Перец), I, с. 48.

[29] Lopez, R. S. Silk Industry in the Byzantine Empire – Speculum, 20 (1945), 1-42, по-спец. с. 36. (repr.: Idem. Byzantium and the World around It: Economic and International Relations /VR/ London, 1978. Study III).

[30] Пак там, с. 34.

[31] Obolensky, D. The Byzantine Commonwealth, 240-245.

[32] Повесть временных лет (ред. Лихачев – Адрианова-Перец), I, 25–28: за договорите от 907 и 911 г.

[33] Franklin, S. – J. Shepard. The Emergence of Rus, p. 103.

[34] Най-новите изследвания върху дипломатическите аспекти на руско-византийските договори са: J. Malingudi. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jahrhunderts aus diplomatischer Sicht. Thessaloniki, 1994; H. Mentzel. Die byzantinisch-russischen Verträge aus dem 9. und 10. Jahrhundert. Halle, 1997.

[35] Търговският характер на договорите е разгледан подробно в: M. Hellmann. Die Handelverträge des 10. Jahrhunderts zwischen Kiev und Byzanz – In: Untersuchungen zu Handel und Verkehr, IV, 642–666.

[36] M. Stein-Wilckesius. A Viking-Age Treaty between Constantinople and Northern Merchants, with Its Provisions on Theft and Robbery – Scando-Slavica 37 (1991), 39–46.

[37] Повесть временных лет (ред. Лихачев – Адрианова-Перец), I, с. 25.

[38] Литаврин, Г. Г. Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. – В: Същият. Византия и славяне (сборник статей). С. Петербург, 1999, 453–469, по-спец. 457–458.

[39] Литаврин, Г. Г. Византийское общество и государство в X – XI вв. Москва, 1977, с. 240.

[40] Повесть временных лет (ред. Лихачев – Адрианова-Перец), I, с. 25.

[41] Пак там, I, с. 25.

[42] Литаврин, Г. Г. Условия пребывания древних русов в Константинополе, 459, 461.

[43] Повесть временных лет (ред. Лихачев – Адрианова-Перец), I, с. 24.

[44] За военните клаузи на руско-византийските договори вж. Сахаров, А. Н. Дипломатията на Древна Русия, IX – първата половина на X в. Прев. А. И. Кисиленко. София, 1984, с. 100 сл.

[45] Повесть временных лет (ред. Лихачев – Адрианова-Перец), I, с. 26.

[46] Пак там, I, с. 26.

[47] Пак там.

[48] Веселовский, А. Н. Житие преподобнаго Василия Новаго – В: Отделение Русского Языка и Словесности Олденбург – Волин – Старая 46 (1889), приложение по. 6, 65–68.

[49] Liudprand. Antapod. V. 15 – In: Liudprandi Cremonensis Opera omnia. Cura et studio P. Chiesa. [Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis CLVI]. Turnholt, 1997, 131–132.

[50] Документът е публикуван в: N. Golb – O. Pritsak. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca, NY – London, 1982, 118–119.

[51] Franklin, S.– J. Shepard. The Emergence of Rus, 115–117.

[52] Повесть временных лет (ред. Лихачев – Адрианова-Перец), I, с. 34.

[53] Пак там, I, с. 35.

- [54] Пак там, I, 34–35. Срв. Franklin, S.– J. Shepard. The Emergence of Rus, 118–119.
- [55] Константин Багрянородный. Об управлении империей, 9.94–96 (ред. Литаврин – Новосельцев), с. 50.
- [56] Пак там, 9.104, с. 50.
- [57] Пак там, 9.109–113 (ред. Литаврин – Новосельцев), с. 50.
- [58] Повесть временных лет (ред. Лихачев – Адрианова-Перец), I, 97, 116.
- [59] Новосельцев, А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. – В: Новосельцев, А. П., В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин, В. П. Шушарин, Я. Н. Щапов. Древнерусское государство и его международное значение. Москва, 1965, 397, 400.
- [60] Константин Багрянородный. Об управлении империей, 9.9–19 (ред. Литаврин – Новосельцев), 44–46.
- [61] Franklin, S. – J. Shepard. The Emergence of Rus, p. 120.
- [62] Blöndal, S. The Varangians of Byzantium. An Aspect of Byzantine Military History Translated, Revised and Rewritten by B. S. Benedikz. Cambridge – London, etc., 1978, pp. 33 sqq.
- [63] Блифелд, Д. И. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах среднего Поднепровья IX – X вв. – Советская археология, 20 (1954), 148–162.
- [64] Повесть временных лет (ред. Лихачев – Адрианова-Перец), I, с. 45.
- [65] Constantinus Porphyrogenitus. De cerimoniis aulae byzantinae. Rec. I. Reiske. Bonn, 1829. Vol. I, 699–701, по-спец. 597–598.
- [66] Повесть временных лет (ред. Лихачев – Адрианова-Перец), I, с. 44.
- [67] Пак там, I, с. 45.
- [68] Сахаров, А. Н. Дипломатията на древна Русия, с. 261.
- [69] Константин Багрянородный. Об управлении империей, 13.12–72 (ред. Литаврин – Новосельцев), 54–56.
- [70] Franklin, S. – J. Shepard. The Emergence of Rus, 141–142.
- [71] Константин Багрянородный. Об управлении империей, 2.5–6 (ред. Литаврин – Новосельцев), 36–38.
- [72] Подобна теза се застъпва от Franklin, S. – J. Shepard. The Emergence of Rus, 142–144.
- [73] Повесть временных лет (ред. Лихачев – Адрианова-Перец), I, с. 48. Срв. Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. Rec. H. Thurn. Berlin – New York, 1973, p. 288; Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem. E recen. C. V. Hasii. Bonnae, 1828, p. 105.
- [74] Leo Diac. Historia (ed. Hase), p. 156.
- [75] Повесть временных лет (ред. Лихачев – Адрианова-Перец), I, с. 58.
- [76] Kropotkin, V. V. Bulgarian Tenth-Century Coins in Eastern Europe and around the Baltic. Topography

and Distribution Routes – In: Jonsson, K. – B. Malmer (eds.), Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage. June 1989 [Commentationes de nummis saeculorum IX – XI in Suecia repertis. Nova series 6]. Stockholm – London, 1990, 197–200, по-спец. с. 199.

[77] Franklin, S. – J. Shepard. The Emergence of Rus, p. 156.

[78] Пак там, с. 158, бел. 56: цит. библиография.

[79] Пак там, с. 178.

[80] Сокульский, А. Л. К локализации летописного Олешя. – Советская археология, 1980, no. 1, 64–73.

[81] Obolensky, D. The Byzantine Commonwealth, p. 293.

[82] Повесть временных лет (ред. Лихачев – Адрианова-Перец), I, с. 103. Относно възможните причини за руското нападение и броя на руските войни вж. Shepard, J. Why Did the Russians Attack Byzantium in 1043? – Byzantinisch-neugriechisch Jahrbücher 22 (1978/79), 147–212, по-спец. 157–158.

[83] Psell. Chron., XC – In: Michel Psellos. Chronographie. Texte établi et traduit par É. Renauld. 2 vols. Paris, 1926/28, vol. II, 8–11.

[84] Georgii Cedreni Compendium Historiarum. Vol. II, Bonnae, 1839, p. 551.

[85] Саваитов, П. А. Книга паломник. Путешествие Новгородского архиепископа Антония в Царьград конце 12-го столетия. С. Петербург, 1872, с. 159, 167.

[86] Яцимирский, А. И. Новые данные о Хождении архиепископа Антония в Царьград – В: Известия Отделения Русского Языка и Словености 4, no. 1 (1899), 245–249.

[87] Obolensky, D. The Byzantine Commonwealth, 337–338.